

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

УДК 008(477)

Наталія Дмитрівна Ковальчук
доктор філософських наук, професор
кафедри теорії історії та практики
культури Національної академії
керівних кадрів культури та мистецтв

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проведений аналіз української культури у контексті глобалізації крізь призму характеристики основних архетипів: етична цінність вільної особистості, кордоцентризму та архетипу слова.

Ключові слова: архетип української культури, архетип слова, глобалізація, етична цінність вільної особистості, кордоцентризм, українська культура.

In this article has been analyzed the Ukrainian culture through prism of characteristic of the main archetypes: ethic value of the free individuality, cordocentrism and archetype of word.

Key words: archetype of the Ukrainian culture, globalization, archetype of word, ethic value of the free individuality, cordocentrism, the Ukrainian culture.

Актуальність даної теми визначається передусім тим, що глобалізаційні процеси, які охопили увесь всесвіт, поставили багато нових проблем. Ми маємо справу з футурошоком – соціальним процесом, що призвів до розриву минулого та майбутнього, тобто майбутнє настає з великим прискоренням, і люди не встигають пристосуватися до перемін. По-перше, посилення соціальної колізії між неприйняттям минулого та його задумів і недовірою до майбутнього. По-друге, науково-технічний прогрес, який розширив до глобальних масштабів могутність народів, призвів до демонізму техніки. Демонізм техніки виступає основною причиною антропологічної катастрофи. Цей термін означає сумарний результат усіх негативних наслідків людської діяльності у сфері оволодіння природою і суспільним розвитком. Необмежений прогрес споживання матеріальних благ веде людей врешті-решт до споживання самих себе, оскільки культ матеріально споживацьких цінностей збочує духовний ріст особистості, його людські якості та людські цінності, він зумовлює екзистенціальну катастрофу втрати сенсу життя, зростання кількості самогубств, наркоманії тощо. Таким чином, глобалізаційні процеси, які відбуваються в усьому світі, призвели до загрози існування людства. Тому на перший план виходить нова сила – універсалізація культури як духовно-практичне опанування і природи, і історії. Це має особливе значення щодо оволодіння національними культурами.

За останні роки з'явилося багато публікацій з дослідження української ментальності. Але в них основна увага була сконцентрована на дослідженнях української душі. Нерозробленість у світовій науці точних методів аналізу такого

явища як душа, приводило до засилля метафоричних образів і політичних засобів у вивченні української ментальності. Ми пропонуємо аналіз української ментальності засобами, які допускають фактичну перевірку емпіричними методами. Йдеться про те, що замість невиразних міркувань про романтизм, індивідуалізм, ліризм української душі (тобто про риси вдачі, притаманні більшості інших народів: полякам, грузинам, індійцям) потрібно досліджувати емпіричними методами наскрізність тих чи інших символічних структур культури. Саме вона і дозволяє розцінювати їх як архетипи або як інваріанти культурного розвитку.

Мета даної статті – розкрити особливості української культури як репрезентанта національної культурної ідентичності в умовах глобалізації. Розв’язання цієї проблеми потребує: 1) аналізу поняття архетипу як основного методологічного засобу розкриття символічного виміру української культури; 2) розкриття сутності архетипу етичної цінності вільної особистості; 3) характеристики кордоцентризму на різних етапах розвитку української культури та значення архетипу слова для збереження національної ідентичності українського народу.

Одним з аспектів дослідження української ментальності є *метод архетипів*. У науковій літературі відокремлюють кілька архетипів: архетип філософії серця, архетип антропоцентризму, софійності світу, архетип природи. Такий метод не є єдиний науковий засіб дослідження національних культур. Є й інші, не менш раціональні щодо науковості, методів вивчення національних феноменів типу соціально-психологічного аналізу, герменевтичного підходу, феноменології, порівняльно-історичних досліджень, усього арсеналу прикладних методик літературознавства, фольклористики, мовознавства, культурології взагалі. Перевагою аналізу наскрізних структур є їхня здатність до висвітлення найдавніших та майбутніх часів культурно-історичного життя етносів.

На нашу думку, провідним у вивченні української ментальності є *архетип етичної цінності вільної особистості*. Певні елементи усвідомлення цінності особи простежуються в головних юридичних документах України. “Ярослава Правда”, наприклад, встановлювала штраф за образу жінки і не застосовувала у правовому розумінні смертної кари чи тілесних покарань, як це було встановлено у візантійському праві. Цікавим у “Руській Правді” є положення, згідно з яким за вбивство жінки, як і за вбивство чоловіка, встановлювали однакову плату. Після смерті чоловіка вдова набувала право бути главою сім’ї, і закон оберігав її від втручання і дітей, і родичів. Це свідчить про досить високе становище жінки у суспільстві.

Архетип етичної цінності вільної особистості пов’язаний з цікавим феноменом в історії української культури – лицарством. Що до самого поняття лицар, то в Київській Русі ще до монголо-татарської навали вживали це слово, про що можна дізнатися зі “Слова” Данила Заточника (“*рытирь*”). Лицарський ідеал у культурі Київської Русі посідав досить вагоме місце. Лицарською поемою, яка нагадує за своїм характером “Пісню про Роланда”, є “Слово о полку Ігоревім”. У цій поемі виступають постаті сміливих лицарів, які вміють постояти за честь і славу своєї держави.

У XVI столітті у Європі, крім Польщі та Іспанії, лицарство щезає через появу пороху. Та в Україні саме на той час лицарство, носіями якого є українські

козаки, набуває свого поширення і розквіту. Історія козаків пов'язана із Запорізькою Січчю. Низові козаки, які жили там, називали себе лицарями. Відомо, що коли вони віднесли Р. Зборовському гетьманську булаву, він назвав їх лицарями, і багато шляхетних панів їздили туди навчатися лицарській справі. Січове товариство було спілкою вільних осіб. Французький інженер Гійом де Васер Боплан, який прожив в Україні сімнадцять років, зазначав, що українці “дотепні та спритні, винахідливі і з широкою душею, не прагнуть до великого багатства, а над усе цінують волю, без якої не можуть жити” [1, 5].

Свій вклад у розвиток ідей вільної індивідуальності внесли в Україні академічні вольності, що розвивалися з діяльністю братств, ідей просвітництва взагалі. Вже у XV столітті по всій Україні виникають братські громадянські організації українського населення, які об'єднуються для захисту та відстоювання своїх станових і національно-культурних інтересів.

Велике значення в розвитку вільної особистості належить Києво-Могилянській академії – світському навчальному закладу, до якого могли вступити люди всіх станів незалежно від віку. Наприклад в інструкції, написаній Р. Зборовським, у першому пункті знаходимо: “До академії може прийматися для набування знань кожна вільна людина всякого звання й стану, звідкілля б вона не прийшла, аби визнавала східну християнську віру й мала здібності до навчання” [2, 102–103].

Вчилися студенти Києво-Могилянської академії всяк на свій кошт і скільки хто забажає. Головна мета навчання була пов'язана з розвитком вільної особистості студентів Києво-Могилянської академії, створенням атмосфери розкнутості, яка б сприяла усвідомленню своєї цінності і гідності. На прохання керівників закладу 1694 та 1701 років Академія отримала царські грамоти з підтвердженням права на власний суд і незалежність від магістрату.

Зрозуміло, в Україні існували й автократичні традиції. Але вони ніколи не наближалися до імперської деспотії. Далі принципів конституційної монархії альтернатива демократії в Україні не доходила. Проте демократичні настанови в українській ментальності з багатьох історичних причин не набули повного державного втілення. Вищим пунктом тут була Конституція Пилипа Орлика, яка містила елементи представницького права. З політичного боку ідеї демократії на Заході набули ширшого втілення, ніж в Україні за часів гетьманства, але в духовному сенсі Україна надала блискучий зразок етичного розроблення ідеалу вільної особистості.

Філософія серця визначається передусім її генетичним зв'язком з українською національно-культурною традицією. Варто зазначити, що філософія серця була властива і німецькій філософії. Можливо, її можна виявити у концепції “філософії віри і почуття” (Галан, Якобі, Шлеєрмахер), а також у творах німецьких романтиків (Артіл, Тік, Новаліс).

Що стосується української культури, то в ній за збереження і навіть розвиток біблійного розуміння концепції серця з'являється особливий філософський напрям – *кордоцентризм*, який пов'язує ідею серця із вченням про центральне становище людини у всесвіті. Це вчення, що виникло спочатку в Київській Русі під час засвоєння християнської патристики, пов'язується з міфологічною свідомістю

українського народного світогляду і, проходячи крізь усі етапи розвитку української духовності, набуває у XVII–XVIII століттях виду символічного антропоцентризму.

Український символічний антропоцентризм не був простою реставрацією символічного ладу народного світогляду та пов'язаного з ним міфологічного освоєння світу, а розвивався як альтернатива коперніанству. Йшлося не про заперечення наукового погляду на природу, а про побудову такої картини світу, яка могла б бути основою моральної поведінки людини. Тому за всієї схожості символічного антропоцентризму із символізмом народного світогляду він насправді став раціональною основою співіснування наукових поглядів з християнською концепцією буття. Інакше, суперечка з коперніанством вибудовувалася не на фактичному запереченні, а на іншому ракурсі бачення дійсності, коли людина розглядалася центром світу не фактично, а символічно. Саме таке світоглядно-ціннісне бачення знаходимо у філософських концепціях К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Сковороди, П. Куліша, М. Гоголя, П. Юркевича та інших.

Визначаючи головну мету в житті людини, Г. Сковорода наголошує на великому значенні серця. Серце центральне в людині і на серце повинна бути звернена її увага. Розкриваючи внутрішній характер серця, сердечного життя, він надає, з одного боку, характеристику серця як “душевної іскри”, з іншого – як думки: “добрі думки звеш сім’ям” [3, 167].

Архетип серця набув яскравого віддзеркалення у творчій спадщині М. Гоголя, який ключ до світу знайшов у власній душі, де основним є душевна емоція, серце. Головною у М. Гоголя проходить думка про внутрішнє відбудування як себе, так і інших. Провідним методом удосконалення насамперед є ревізія душі. “Присягаюся – душевний город наш є вартий того, щоб подумати про нього, як думає добрий господар про господарство” [4, 145].

У своїй “філософії серця” П. Куліш виходив з принципу подвійності людини, двох природ, двоякого єства душі. “Серце людини і “зовнішнє” у ній – завжди у конфлікті, у боротьбі між собою. Це боротьба “поверхні” і “глибини” душевної. І в художніх творах, і в листах, і в наукових працях П. Куліш спирається на факт протистояння цих двох природ.

“Свою “філософію серця” П. Юркевич починає з критики раціоналізму і на критичних зауваженнях до раціоналістичної теорії пізнання, етики та філософії релігії він будує її. Характеризуючи сутність раціонального пізнання, П. Юркевич підкреслює, що це пізнання – “вшир, а не вглиб” [5, 89]. Отже, у нашому мисленні є два аспекти: знання зовнішніх предметів (за допомогою розуму) та душевний стан, спричинений цим уявленням і знанням (за допомогою серця). У моральній сфері, наприклад, правда засвоюється людиною, стає її внутрішнім надбанням, коли вона зачіпає серце людини. Далі П. Юркевич наголошує, що, передусім, серце є принципом, який визначає індивідуальність людини. Розум є спільним для усіх людей, а життя серця кожної людини – різне, забарвлення – індивідуальне. Тільки вчинки, зумовлені устремлінням серця, вважаються моральними за П. Юркевичем.

Таким чином, кордоцентризм – один з провідних архетипів української культури, який відбивається на всіх етапах її розвитку, від доби Київської Русі і до Кирило-Мефодіївського товариства. Витоки цього архетипу пов'язані з Біблією,

з текстами Старого Заповіту. У філософських концепціях Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича філософія серця набуває нового оригінального звучання.

Іншим свідченням трансформації народно-міфологічного символізму в стан національної культури є *архетип слова*. На прикладі розгортання архетипу слова в українській культурі ми бачимо багатоджерельність формування ідей символізму не тільки у загальнолюдській фазі міфологічного бачення світу чи народного світогляду, а й в особливості історичних традицій українського народу.

Як відомо, український етнос формувався на чітко визначеній території Середнього Подніпров'я. Цей регіон був загальноцивілізаційним ареалом для багатьох народів протягом кількох тисячоліть. Тут проходять первинні племена індоєвропейців, трипільці, іранські та кавказькі етноси: скіфи, сармати, гуни, тюрки. Внаслідок цього до етногенезу українського народу була причетна чимала кількість традицій різних народів. Якщо такі традиції не використовувалися змістовно, вони як знаки минулих часів набували символічного прояву. Символіка була вираженням минулих історичних часів.

Інакше, символічний лад української культури закріплював і народні традиції минулих часів, і народження власного досвіду. Вся етнотериторія українського буття як книга була розписана знаками або символами культур, народів, які пройшлися по ній: і знаки скіфських курганів, і половецькі кам'яні ідоли, і грецькі та римські написи, і стародавня індоєвропейська топоніміка. Тому таким природним для української культури і виявився архетип слова, який живився нерукотворною книгою культурних знаків минулих часів.

В українській культурі слово виступає не тільки як образ мови, а мова – не тільки як образ спілкування, а й як особливий тип так званої мовної свідомості. Це поняття, введене О. Потебнею, означало розширене розуміння слова як моделі людської присутності у світі, як моделі духовного мікрокосмосу. Таке розуміння слова існувало і у В. Гумбольдта, і в німецькій культурі. Українська ментальність йде ще далі. Слово тут зіставляється із макрокосмом, розглядається як конфігурація “алфавіту світу” (Григорій Сковорода). З погляду цієї онтології навіть літери – це не просто одиниці мови, а абетка або креслення світу. Інакше, слово універсалізуються і в духовному, і в онтологічному аспектах. Більше того, слову надається функція позначення виразу національної ідеї, проводиться аналіз його як політичного та ідеологічного чинника, подібно до того, як Біблія розповідає про здобуття іудеями духовної Батьківщини у релігії після знищення їхньої державності, як і в Україні.

Симптоматично, що в українській історії відокремлюється цілий період діяльності так званих полемістів, які розглядають слово як “меч духовний” (Л. Баранович), як форму захисту національно-релігійного суверенітету українського народу щодо католицизму і мусульманства. Звертає на себе увагу і те, що в Україні ширше, ніж в інших народів, розвинувся жанр гомелітики і риторики як систематичне розкриття сповідальної сили слова, який починає конкурувати і з жанром життя святих, і з жанрами художньої творчості.

Для XIX століття і для нашого часу боротьба за утвердження українського слова, української мови посідає не менш важливе місце, ніж матеріальне життя, економічне і державне будівництво. Тому в Україні мовні, політичні, державні

питання і в цілому всі проблеми національного буття виступають не відокремлено від утвердження українського слова.

Слово, що оновить життя народу, покличе до нового життя, – так уявляв собі призначення слова Т. Шевченка. Слово промовляє до нас через біблійні образи. У Т. Шевченка виявляється весь діапазон функціонування цього архетипу в українській літературі. Майже найпрезентативніше архетип слова у своєму роді виявляється в “мовній молитві” поета у його “Неофітах”:

Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!...
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось.
Те слово, божеє кадило,
Кадило істини. Амінь [6, 284–285].

Якщо Т. Шевченко у поетичній формі показав онтологічну вагомість слова, то геніальний дослідник слова О. Потебня зробив висновок, що слово є універсальною формою духовності, без якої не могли б існувати ні міф, ні поезія, ні проза, ні наука. Взагалі філософсько-лінгвістична концепція потебніанства виходила з того, що слово – не просто мовний засіб, а принцип мовної свідомості нації, у якій закладено наочне бачення світу.

Кінець XIX – початок XX століття пов'язаний з новим етапом у розвитку архетипу слова в українській культурі. Слово виступає як символ виживання нації, якій загрожує втрата мови. Важливу роль у розвитку архетипу слова в українській літературі відіграла Леся Українка. Її вогненне слово кликало до зброї і рішучого наступу на “твердині тиранів”. Цикл “Невільничі пісні” завершує відома поезія “Слово, чому ти не твердая криця”.

Десятки разів довгого, мало не тридцятирічного шляху в літературі зверталася Леся Українка до теми про роль поетичного слова у визвольній боротьбі і при цьому ніколи не повторювалася, завжди знаходила оригінальний поворот теми та нові образи, завжди ніби відкривала цю тему вперше. Прикладом цього може бути другий цикл збірки – “Ритми”. Перший вірш цього циклу “Де поділися ви, голосні слова” – пристрасний монолог, перейнятий єдиним наступальним поривом:

Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, літючими зірками,
палкими блискавцями, мечами хотіла б я
вас виховать, слова!

Отже, в інтервалі між “алфавітною молитвою” святого Кирила, “мовною молитвою” Т. Шевченка, характеристикою слова як “меча духовного” у полемістів і перетворенням слова на “гостру крицю” у творах Лесі Українки розкривається

сяйво архетипу слова в українській літературі. Слово у функції “меча духовного”, у боротьбі за національну і конфесійну незалежність пов'язано з відчуттям і втіленням національного буття, національної культури і національної незалежності. Воно набуває апостольської місії, розкриття національної душі у своїх християнських джерелах і культурно-історичних ракурсах, ствердження національного буття, національної держави.

Таким чином, в умовах глобалізації, яка веде до антропологічної катастрофи, головною рятівною силою постає культура в її національному вимірі. Репрезентація української культури крізь її головні архетипи: етичну цінність вільної особистості, кордоцентризм, архетип слова надає змогу дослідити наскрізні ідеї української культури, що набули архетипічного значення та стали символами національного духу і виводять нас на світоглядні проблеми національного розвитку.

Література

1. *Наливайко С.І.* Сторінки історії та культури Праукраїни / С.І. Наливайко. – Чернівці: Прут, 2003. – 251 с.
2. *Аскаченский В.* Киев с древнейшим его урочищем аадемиией / В. Аскаченский. – К.: Ун. Тип, 1856. – 370 с.
3. *Сковорода Г.С.* Кільце. Дружня розмова про душевний мир / Г.С. Сковорода. Твори: [у 2 т.]. – К.: Обереги, 1994. – Т.1. – С. 360–412.
4. *Гоголь Н.В.* Сочинения / Н.В. Гоголь. – Берлин: Слова, 1922. –Т. 9.
5. *Юркевич П.* Вибране / П. Юркевич. – К.: Абрис, 1993. – 396 с.
6. *Шевченко Т.Г.* Твори: [у 5 т.]. / Т.Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1978. – Т. 3. – 365 с.

УДК 130. 2

Володимир Анатолійович Федь
кандидат філософських наук,
доцент Слов'янського державного
педагогічного університету

КУЛЬТУРНА ПРАКТИКА В ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНИХ ВИМІРАХ

У статті розглядається проблема практики у концепціях західноєвропейської та вітчизняної філософської шкіл. На цій основі обґрунтовується поняття “культурна практика”, яка може виступати і як окремий вид практичної діяльності людини, і як узагальнена модель функціонування культуротворчої діяльності.

Ключові слова: культурна практика, світоглядна традиція, пізнавальна діяльність, культуротворчість, свідомість, буття.

The article deals with the problem of practice in conceptions of western European and native philosophical school. On this basis the notion "culture practice" is grounded which can be considered as a separate kind of practical human activities and as common model of culture creative activities functioning.

Key words: culture practice, tradition in world outlook, cognitive activities, culture creativity, consciousness, being.